

11.9.15, איסטנבול, נמל התעופה סביהה גקצ'ן

בדרך לאנקרה ולמזרח הארץ, למסע תיירי שעוד יעמיד למבחן - כבר מעמיד - את כושר העיכול הפוליטי. בינתיים, בתוככי תור של באי טיסה אחרת, שסימן ועוד סימן מבהירים שהם עיראקים, מתברר שוב עד כמה האתר הזה היברידי ועד כמה מוגבלות התאורטיזציות של הלא-מקום.

12.9.15, אנקרה, אנטיכביר

קול המואזין עלה מן העיר, משתיק את קולות הציפורים שהתכוננו ללינת הלילה וקול קהל העולים לרגל למוזיליאום של מוסטפא כמאל אטאטורק, המוקף גן תפארת, על מדשאותיו וחורשותיו וערוגותיו העשויות כדבעי, שלא נועדו להנאת השימוש אלא לעונג הראותם בלבד, מבהיר כך שתכליתו היא העליה לרגל עצמה. עיניו התכולות מתכול של מוסטפא, לימים כמאל ואחר כך אטאטורק, משקיפות כאן בבטחה גברית, אבהית מוחלטת על קרב מכריע במלחמת העצמאות הטורקית. והוא אולי מתהפך בקברו, במתחם הקבר הטוטליטרי, כמו כל דומיו בכל המקומות האחרים, למרות עשרות תמונות השמן והתבליטים והדיורמות והחפצים מעולם האמת המחזקים, בתצוגה המלווה את אתר הקבר, שאפשר בקלי קלות להאשים אותה באידיאולוגיות, כמו את התצוגה העשויה כדבעי במוזיאון הציוויליזציות האנטוליות, ולהוכיח איזו ואיך ולצדוק. אבל איזו תצוגה יש שם, במוזיאון הציוויליזציות! אלו פיגוריות כלכוליות וכדים חתיים ועדיים פריגיים ותבליטים אשוריים! בערב, בהופעה חיה בבאר בקוזאליי, שמעו אוזני הדים כורדיים ופרסיים במוזיקה (יעלי, בואי!). אותו הדבר. נמסתי.

14.9.15, אנטוליה המרכזית, חתושש

בירת האימפריה החתית, ששרדה ושגשגה במשך יותר מאלף שנים, נחרבה בסופו של דבר, כנראה בידי הפריגים, וקמה מחורבנה כאתר תיירי, חיה-מתה, רק לאחר שטייל צרפתי וארכיאולוג גרמני גילו וחפרו אותה ונחשפה מורשת מפוארת של כתב ובוניה ופולחן. שימורה וטיפוחה קשורים אולי להמצאת המסורת הלאומית הטורקית, עסק מוכר היטב במחוזותינו, עוד ראייה לפוליטיות של הארכיאולוגיה, אבל תוצאתם נהדרת. איזון דק, מאלף, בין שחזור לאי התערבות נשמר בכל מוקדי האתר, המתפרש על פני שטח גדול מאוד - כאן שער מפוסל, שם חומה מתוחה או תוואי המקדש וחצרו וכתובות חקוקות באבן - מותיר כך די סימנים מזינים ודי מקום לפנטזיה. אחר כך, באנקרה, נראו סימנים אחרים: עשרות שוטים בציד מלא - מדיהם השחורים, נעליהם הגבוהות, קסדותיהם, רוביהם, אזיקיהם ומכלי גז המדמיע שלהם - ואז משלימיהם, מפגינים חברי ה-TGB, ארגון הטורקים הצעירים, כאמליסטים מתנגדי ארדואן שתקפו לפני שנה שלושה מלחי צי אמריקאים וכיסו את ראשיהם בשקים. המון דגלי לאום נישאים ברמה ואנרכיזם כלשהו. מוכר, מובן, ומשונה מאוד.

15.9.15, צפון-מזרח אנטוליה, סיוואס

הדרך מזרחה לסיוואס עוברת תחילה דרך פאתי אנקרה והמראה המעורבב של gecekonu - שכונות עוני של בתים קטנים ההולכות ונהרסות בעשורים האחרונים, ושל רבי הקומות שנבנים במקומן בעיקר לשימושם של אחרים, לא של הדיירים המקוריים, המוגדרים, איך לא, פולשים. המטרופולין נעלמת בהדרגה ובמקומה מופיע נוף גבעות חום של שדות חיטה או אדמות בור שאיש לא ממהר לייער, ערים קטנות ועיירות וכפרים שבחצרותיהם יש חלקות תירס קטנות וערימות של חציר מכוסות ניילון צבעוני. הרצף הזה מעלה הרהור על אופן התארגנותו של המרחב, שמחוללו פיזיים ואנושיים, על הסדר שלו, ותהיה על מידת האוניברסליות של הסדר הזה. הארץ רחבת ידיים, וסיוואס, שיסודותיה עתיקים מאוד וגם בה עברו החתים לפני אלפי שנים, מצויה בלב לבה. כאן הכריז אטאטורק ב-1919 על מלחמת העצמאות הטורקית. יש בה מבנים סלגוקים יפהפיים, מסגדים ומדרסות, בהן מדרסת שיפייה, העשויה שילוב של לבני חומר ואריחי קרמיקה טורקיזיים ובחדרי התלמידים ובחצר המרכזית שלה התקינו, בדומה למדרסות של אוזבקיסטן, חנויות ובתי קפה. הבניה בעיר בכלל משוחררת, עם ירוקים וכתומים וצהובים וסגולים וקרמיקות ודוגמאות וצורות משתנות וקישוטים, שכמותם יש גם באנקרה ובערים והעיירות בדרך, והם בולטים כל כך, לצד העוגות המזוגגות אדום בוהק ושמלות אם הכלה הגרנדיוזיות בחלונות הראווה ועריסות הילוד הוורדרדות ופירות הקיץ וילקוטי הלו קיטי ותותית, אל מול לבושן של רוב הנשים, כמעט כל הנשים המבוגרות - אותן שמלות כהות בדוגמת חלוק וכיסוי ראש נבלע, המסמנות שכאן, בגבול אנטוליה המזרחית, זה כבר אחרת. ואכן, בעיר יש רק שלושה מקומות שמוכרים בהם אלכוהול. וסיוואס, עם כל חנה, גם היא מצולקת. ביולי 1993 התנפלה קבוצה של איסלמיים סונים על מלון בעיר שהתכנסו בו אינטלקטואלים אלוים, בהם עיזי נסין, שעמד לתרגם (או להוציא לאור) את "פסוקי השטן" של רושדי, והציתה אותו. 37 בני אדם נהרגו. מחר מזרחה, אל המחוזות הארמניים והכורדיים.

16.9.15, צפון-מזרח אנטוליה, הדרך לארזורום

יש כיוון לנסיעה - הלאה מזרחה. הלאה פירושו להתרחק ממקום - מהעיר, מהמוכר, מהמפוענח ככל שאפשר לפענח בלי כישורים סבטקסטואליים (שפה, לפני הכל) ועם בורות טקסטואלית (היסטוריה, גיאוגרפיה, תרבות, פוליטיקה), ולחוות עוד יותר, כמעט ללא הרף, את הזרות התיירית. הגיאוגרפיה משתנה, והתרבות אתה. באוטובוס מדברים כורדית, גבוה עכשיו הרבה יותר, הגוף מורה שכך, היישוב דליל יותר, הכפרים קטנים (הגגות כולם מצופים פח) אין עוד שדות חיטה רחבי ידיים אלא חלקות קטנות, מרעה וכוורות. טורקיה, אני קוראת, מספקת בכוחות עצמה את מלוא צרכיה החקלאיים, ומצטיינת במגוון עצום של גידולים בזכות אקלימה הטוב. כרובים נפיליים, מלוני ענק, עגבניות מבהיקות באודמן, שעועיות מכל סוג, במיה - מה לא, והגבינות, והמאפים. טוב, זה ידוע. חיילים זקופים, רגליים או בנגמ"שים, נשקם דרוך, ניצבים פה ושם לאורך הדרך, מנפנים לשלום לנוסעי האוטובוס. כבר במבט מרחוק, מהאוטוגאר, התחנה המרכזית העירונית, חדשה יחסית וחלק מן השקעה המשתלמת אלקטורלית של מפלגת הצדק והפיתוח בתשתיות עד שהשתלמה פחות בבחירות האחרונות, נראית ארזורום אחרת. אורבנית פחות, פרובינציאלית יותר, ובמבט ראשון כבר מתוכה, גם מסורתית ושמרנית יותר. וכל המונחים האלה יתבעו את נימוקם במהרה. עיר עיר והפצע שלה. כאן - הרוג ועשרות פצועים בעת שמשטרת המהומת הטורקית פיזרה באלימות כ-1,000 לאומנים שהתפרעו בהפגנה של ה-HDP, מפלגת העמים הדמוקרטית הכורדית, ביוני האחרון.

17.9.15, צפון-מזרח אנטוליה, ארזורום

מה שנדמה אמש מקום מסתגר, קודר במידת מה, אחיד, נעשה עם בוקר לעיר מרתקת. לא רק הרחוב המרכזי, המשתלב ברגישות ובנעימות באתרי הפלא של העיר - מדרסות ומסגדים סלגוקיים, מונגולים ועות'מניים, חלקם מהמאה ה-12, על כיפות החרוט היוצאות דופן ושיבוצי לבני החמר ואריחי הטורקיז שלהם - אלא גם סמטאות צדדיות, שכונות מגורים חיות שיש בהן בתי עץ, אבנים וטיט מהמאה ה-19 לצד בנייני שיכון חדשים, ושוב מסגדים ומוזוליאומים קטנים, ורחובות מסחריים, סיטונאיים באופיים (דוגמת נחלת בנימין או הרצל, למשל), והרבה בעלי מלאכה וחנויות של כלכלת שימוש חוזר - חייטים, כלים ומכונות תפירה, צמר, תיקון מכשירי חשמל וכו'. אשה אחת בלבד, סטודנטית שחיכתה לאוטובוס באוניברסיטת אטאטורק - שיש בה כ-30 אלף סטודנטים ופקולטות מוצלחות לחקלאות ולארכיאולוגיה אבל לא לתחומים אחרים, כי איש לא רוצה להגיע לחור הזה, כך אמר לנו בעל חנות שטיחים ובדים כורדי, המסרב לתלות בפתח החנות את דגל המדינה, סתם חתיכת בד, הוא אמר, לא כי אינו אוהב את ארצו אלא כי הוא סמל של דיכוי - היא לבדה לבשה שמלה שחשפה את רגליה (היא, ואני). היתר, בעיקר המבוגרות, רובן לבושות אותן שמלות חלוק כהות וכיסוי ראש, חלקן אפילו חיג'אב, והן מסתפקות בעזרת הנשים במסגדים, שכל חרך בה נסתם בקפידה, או בסלוני התה לנשים (הרבה מהמסעדות ובתי הקפה, שהוא תה בעצם, סגורים בפניהן, אם אינן תיירות מערביות, שאין כמעט) ובחנויות שחלונות הראווה שלהן, ודאי אלה של המיני-קניונים לאורך הרחובות הראשיים, מבטיחים הרבה ומקיימים רק את המותר והידוע. וממקום של עיניים פקוחות לרווחה, של תרבות המבט, המבינה את העולם בעיקר דרכו, אי האפשרות לראות היא אי ידיעה ואי ודאות (איך הן נראות, מיהן), וזה מבהיל. וב-4.50 לפנות בוקר בוקע קאנון המואזינים, תחילה רחוק ואז הולך ומתעצם ומגיע עד לכאן ממש, ממלא את כל העיר, וכעבור עשר דקות הוא דועך לאטו ונעלם.

18.9.15, צפון-מזרח אנטוליה, בדרך לקארס, קארס, אני

רק אחרי שהעלה שני נוסעים בפאתי העיר והוריד אותם כעבור דקותיים נרגזים מאוד, נסע אל האוטוגאר וממנה שלוש פעמים ולבסוף העלה עוד שתי נוסעות רותחות מזעם ביציאה לכביש הראשי, יצא סוף סוף נהג ה"סרוויס" בדרכו מארזורום לקארס. נוף דומה לקודמיו, מישורי עם שדות חיטה רחבים, סלעי ולרגע מיוער מלווה בנחל מתפתל מוביל אל קארס, שבמבט ראשון - המחשיד מאוד את טריותה של ראשוניות - נראתה מאובקת ודלה, עיירה פרובינציאלית עם שאריות של כפר ובשוליה שיכוני שממה, וכעבור כמה שעות התגלתה במלוא חנה, עם בנייני אר דקו וגריד עירוני שהותיר הכיבוש הרוסי, מצודה חולשת ואינטימיות של רחוב. קארס היא תחנת המוצא לאתר אני, עיר הבירה הארמנית מהמאה ה-10, שנכבשה אחר כך בידי הסלגוקים ומאז ניחתו עליה אסון אחרי אסון: המונגולים, נוודים, שלא גילו בה עניין והניחו לה להתפורר, רעידת אדמה אדירה ושריפה. אני היא שדה ענקי של חורבות - כנסיות, מסגדים, בתים, רחובות, חמאם, חומה ושערים בנויים מאבן מקומית שחורה ואדומה. קשה לתאר את עוצמת החוויה של השיטוט בעיר הרפאים הזו, שיש בה רק מעט מבקרים והיא נקיה מזיעת מאמץ השחזור. תמונות גזורות ממנה יכלו להשביע להתפקע את תשוקת החורבה האירופית ההיסטורית, אלא שאני היא הדבר עצמו: מה שנתר, רק הוא, הנושא אתו את אסונו, את ההיעדר, את האין. ורק כך, רק אז, היא יכולה ליטול לה תפקיד סימבולי ולהנכיח את אסון האסונות, את שואת העם הארמני המודרני. ושוב בשטח עצמו, מבין החורבות, סמוך מאוד אליהן, נראים מגדלי השמירה בגבול עם ארמניה. מי שמתקרב, אמרו לנו, יורים בו.

19.9.15, צפון-מזרח אנטוליה, קארס

עופות דורסים, שציון שמותיהם יתבע מדריך צפרות, חגו כל העת בשמים - דואים, צוללים וממריאים בלי שום מורא - בנסיעה באזור הכפרי מצפון לקארס, ברמה ובהרים סביבה, בין כפרים טורקיים דלים למדי - שבתאי מגורים עתיקים עשויים אבני בזלת מתערבבים בהם עם העבודה החקלאית וערימות של קש עם גדרות אבנים מסודרות למופת וכלים חקלאיים ומתערבבים גם זה בזה, מפוזרים בלי סדר ניכר לעין הנבערת, וכפריהם של המולוקאנים והדוחובורים - רוסים אתניים שהציעו גירסה משלהם לנצרות, כולל פציפיזם, והוגלו לפיכך לקווקז ולמזרח תורכיה בעת הכיבוש הטורקי בה בסוף המאה ה-19, שבתיהם מאורגנים להפליא משני צדי רחוב ראשי רחב ולכל בית חצר אחורית גדולה פורחת. הנסיעה עם מלווה הפעם מביאה אותנו אל פנים בית כפרי, ביקור שנעשה באופן בלתי נמנע לאירוע אנתרופולוגי לנוכח חלוקת השימושים המסוימת, תנור הטנדורי המעשן ואגף חיות המשק שהוא חלק מן הבית. הנוף כאן הוא נוף אגדות, של סוסים וכבשים שמנות-זנב ואוואזים רועים באחו ירוק בשיפולי ההרים או סביב אגם כחול. וגם מה שאינו מסדר האגדות מביטיח הרבה: עבודות תשתית אינטנסיביות של כבישים, מסילת רכבת עוקפת ארמניה העוינת שתוביל לרוסיה וסכר חדש. הממשלה מתכננת, השוק הפרטי בונה. טנדר ועליו מכל אלומיניום גדול נוסע לאחד הכפרים לאסוף את תוצרת החלב ולהובילה למפעלים באזור, שם יעשו ממנו גבינה מעודנת מזו שמוכרים החקלאים עצמם בשווקים. בני אדם המובילים סחורות מבוקשות בדרכים - הסיפור ותיק: בחבלי הארץ האלה עברה דרך המשי, ושרידי אחת המצודות שחלשו עליה, מרהיבים ביופיים, עולים מתוך הסלע על צוק עז בלב קניון ירוק. אבל הדבר המסעיר ביותר את הדמיון בחבל הארץ הזה הוא מה שאין בו עכשיו: חורף. מוקדם יחסית בשנה מתכסה הארץ כולה שכבה עבה מאוד של שלג, האגם קופא, כרכרות רתומות לסוסים מסיעות עליו תיירים מזדמנים, דייגים משליכים צלצלים דרך חורים בקרח לצוד בעזרתם קרפיונים, הרועים ששבו מההרים עם עדריהם מסתגרים אתם בבתים, וכולם מחכים לאביב.

20.9.15, מצפון לדרום-מזרח אנטוליה, הדרך לוואן

כבר מקארס, מרחק כ-140 קילומטרים, אפשר לראות אותו, או את אפשרויותיו - חרוט דהוי הרחק באופק. הר אררט. מרגע זה הוא נעשה למושא איווי - להגיע אליו ולהשיגו - מסלק מן העין כפרים ונוף והכל. (האיווי, נדמה לי, נעשה מוטיב מוביל במסע הזה). אחר כך נעלמת הצלילית הבהירה לזמן מה ואז היא שבה ומופיעה כאפשרות חדשה: פסגתו המושלגת של ההר צפה לפתע אל מול העין. לאט לאט הוא הולך ומקבל צורה, נראה לרגע, נעלם בעיקול הדרך, מאחורי וילון המיניבוס הכתום או בגב תלולית צנועה שמצליחה להתגבר עליו, ושב ומופיע. באיגדיר, העיר שלו, עיירה מאובקת (המהלך הלינארי המוביל מהאורבני אל הפרפריאלי מתעצם עוד), ההר הנחפץ מתקרב מאוד אל התגשמותו וקובע באופן סופי את נוכחותו. מעתה אינו עוד מחוז חפץ חמקמק אלא מיתוס-העל בהתגלמותו הממשית, מגדל האיפל שמתאר בארת, הנוכח בכל. אלא שאז, בדוהובזייט (עיירה כפרית, מאובקת, פרובינציאלית עוד יותר אפילו), אחרי חילוף שלישי של כלי התחבורה, מכניעה השמש המסנוורת את הסמל ומסתירה אותו לנצח מאחורי וילונות כחולים המוסטים להגן מפניה, ממוטטת כך את המיתוס המיותם. ומנגד, צלילי הזרנה ממסיבת חתונה קרובה, שליוו אותי אל השינה אתמול בקארס, התגשמו להווייה שלמה, המעידה גם היא על זמניותו של הקבוע: באיגדיר התברר שהארץ התהפכה ועתה כולה כורדית. האנשים, לשונם, המוזיקה הנשמעת ואפילו - בלי שפה - מה שהם אומרים. ובוואן, לבסוף, נחרבה גם הלינאריות המתוארת: העיר, מוכת רעידות אדמה קשות, בנתה את עצמה מחדש: אורבנית, קפיטליסטית, שוקקת, צעירה.

21.9.15, דרום-מזרח אנטוליה, אזור וואן (אני לומדת, זה בין w ל-v)

בסירה בדרך לכנסיית הצלב הקדוש הארמנית מהמאה העשירית, אחדמאר קליססי, על אי בלב האגם מול גייבאש שמדרום לוואן, סיפרו שני בחורים - בלי שהיתה שפה - שישבו בכלא ארבעה ימים (או חודשים או שנים), רק כי דיברו (סימנו: מדברים), ואחר כך אמרו PKK והצביעו על ההרים הרחוקים והצביעו בבזז גם על אשה צעירה בכיסוי ראש והבהירו שהם כורדים נוצרים (סימנו צליבה, עליה השמימה, חזרה אל הארץ). כורדים נוצרים! אתוס הגבורה הגברית המזין אותם ניכר גם בגינונים של הילדים העובדים. יש הרבה. היום סוחבים ארגזים, מחר כבר יכריזו על הסחורה ולבסוף יתעסקו בכסף. למשל כך. הכנסיה הארמנית נהדרת. עשויה אבן בזלת אדמדמה-צהבהבה, מעוטרת מבחוץ סביב-סביב בתחריטי תמונות מן המקרא, עלילות קדושים ודימויים מופשטים וממחישה שוב את עדינות הטיפול המשחזר כאן. המשך הדרך, לנמרוט דעי (אני לומדת, נשמע לי הכי דומה לעין הערבית) - הר געש שבלבו אגם ומן הלבה הרוחתת שלו נותרו מעיינות חמים מבעבעים - שב ופורש מול העין את המרחב החקלאי. ערימות השחת המכוסות יריעות נילון, מזון לבעלי החיים לימי החורף, קטיף עגבניות אינטנסיבי, דוכנים עמוסי ירקות ופירות או צנועים של סוג אחד או שניים, ועכשיו, לקראת חג הקורבן, שוק עירני של כבשים למכירה. וגם, גבר מושיט את ידו לאשה, להקימה, באמצע שדה עגבניות, אשה בשמלת חלוק וכיסוי ראש ורדרדים ותיק לבן בוהק ממתינה בצד הדרך לאוטובוס, גבר זקן נתמך במקל הולך באמצע הדרך, מדורה שהבעירו רועים במקום הלינה שלהם במורד ההר שבועות ספורים לפני שויבילו את העדר הביתה לתרדמת החורף, מכונות חקלאיות עצומות בלב השדות, חבורת ילדים ליד מוזיליאום סלגוקי בלב אחד הכפרים, שהגדול בהם, בן שתים-עשרה, מעשן סיגריה מאולתרת ובורח כדי שלא יראו, ילד בן שמונה בערך, בנו של האחראי כך נראה, מתפלל בדבקות במסגד עתיק, ומחנות אוהלים וסוכות מאולתרות של משפחות הרועים והחקלאים שיצאו לעבוד הרחק ממקומם וישבו גם הם הביתה בקרוב. ובאמצע הרצף הנהדר של מוזיקה כורדית מסורתית שליווה את כל היום בקע פתאום, עולץ ואופטימי כרגיל, "בשנה הבאה" בטורקית.

22.9.15, דרום-מזרח אנטוליה, וואן

ערב יום הכיפורים ואני לא צמה, כי הצום שלי אינו אישי בלבד וזקוק לסביבתו וכאן העיר צפופה-צפופה לקראת חג הקורבן. כבשים, ממתקים, פירות וירקות, בשר, מתנות. אז אני כותבת. אורבנית, קפיטליסטית וצעירה, כתבתי על וואן. זה היה טוב לרגע, לשניים-שלושה רחובות מרכזיים. בשוליהם נעלם העולם הראשון (נניח שראשון), על חלונות הראווה המבטיחים, החללים הגדולים, שלטי הענק ושמות המותגים, ומופיע הבזאר. כדי לדעת מהי העיר צריך לראות, לבדוק. בלי הפנומן מתגלים דברים מסדר אחר. הלכנו עד קצה, מהרחוב הכי ממוערב צפונה עד סופו ממש, המקום שבו העיר נגמרת, וראינו כיצד הבניינים החדשים על קנייניהם וחנויותיהם מתחלפים בהדרגה ברחובות של שוק, אחריהם מופיעים מוקדי השוליים העירוניים המוכרים - תחנת הדולמושים, מסילת הברזל ומגרש ריק גדול שעכשיו סוחרים בו בכבשים לחג - ואז הבניה הולכת ומידלדלת והבתים נעשים נמוכים יותר, במראה כפרי כמעט, עם חצרות וילדים משחקים בבוץ ומכולות. אל קצה העיר האחר, המערבי, שם מתנשאת לה מצודת וואן (אוררטים, סלגוקים, עות'מניים), החלטנו להגיע ברגל למרות המרחק. גם כאן השתנה הנוף העירוני בהדרגה ונעשה לרצף של בנייני שיכון חדשים יחסית וביניהם מגרשים ריקים מלאי פסולת בניין ואשפה. רעידת האדמה הדרמטית שהיתה בעיר ב-2011 אחראית במידה רבה לדמותה הנוכחית. הלכנו, שתי נשים מבוגרות דיין, לבושות בצניעות ככל שיכולנו בלי להתחפש, השבנו למי ששאל שלא הלכנו כלל לאיבוד, ואז הופיע רוכב האופניים הראשון - צביטה בתחת - ודהר הלאה, ואחריו אחר, נער בן 15 נניח, גם הוא רכוב על אופניים, שתבע משהו, לא הבנו מה, דחינו אותו, ניסינו לעבור למדרכה הנגדית ואז הוא הושיט יד אל החזה ונגע נגיעה חפוזה, גולמית, וברח. נעצור רגע. פלשנו, חדרנו לטריטוריה לא לנו והבאנו אליה את תרבותנו המתריסה, נניח, שמתפרשת כמו התר, נניח, הזרה כמובן. היה כאן מפגש

טרגי של תפיסות תרבותיות מופנמות עמוק, נניח. אמת ויציב. והיה פה טרור. אחר כך, בעיר, הצטרפנו אל נחיל בני האדם המתכוננים לחג וחשנו הקלה. זימל, מערבי ככל שאפשר, הכותב בשבח העיר (בלי לחסוך במניין חולאיה), עלה, כמתבקש, על הדעת. קודם לכן, בחזרה מקו הגבול הצפוני ביקשו ילדים שניתן להם כסף, "מאני". לא נתנו. את ילדי הצוענים, בני כל מיני גילים, שהתגודדו סמוך ל"מסעדת ארוחת הבוקר הכורדית" הידועה והציעו טישיוס למכירה (וגם רקקו, זרקו כפכפים זה על זה והבעירו מדורה קטנה של זבל על המדרכה, עד שהופיע מין פייגין שאסף אותם סביבו), סילקו המלצרים, שהפצירו בה בעת בעוברים ושבים המהוגנים להיכנס לכאן או לכאן. הכל ממין אותו עניין, אותה דילמה ממלכדת ידועה. אפשר לעצום עין, אפשר להתהלך עם קודקס רהוט, ואפשר, כך הרגשנו, להישאר תוהות ונבוכות. את יתר היום הקדשנו לחיפוש אחרי חתול (פרווה) עם עין אחת ירוקה ואחת כחולה, מוטציה גנטית מקומית שנעשתה לעוד סמל תיירי של העיר, לשמח בה את לבה של יעל, נכדתה הקטנה של אילה, שותפתי לטיול. לא מצאנו.

23.9.15, זרוס־מזרח אנטוליה, בדרך לדיארבקר, דיארבקר

ברחוב הראשי של העיר עומדים שני משוריינים, שלושה טנדרים משטרתיים והאוטובוס שהסיע את השוטרים לכאן. קצת הלאה, מול פתח מסגד, ניצבת מכלית זרנוקי המים. רק שוטרים אחדים בשר ודם נראים שם, שניים אוחזים תתי מקלע מכוונים כלפי מטה. מתי שהוא אחרי החג תתארגן אולי עוד הפגנת מחאה כורדית בעיר והמשטרה תפזר את המפגינים בסילוני מים, רימוני הלם וגז מדמיע. או שלא. הפגנת הכוח היא לב העניין, וההרתעה שנועדה ליצור. כמו באיסטיקלל באיסטנבול או ברחוב הנביאים בירושלים. זה לא מפחיד, רק מדכדך ומקומם מאוד. החיים, כמובן, נמשכים. עדיין המולת החג, עיר שנעשתה לעת ערב לאתר מנגל ענקי, לבזאר שוקק, חילונית מהמשוער. הדרך אליה חוצה את הרי הטאורוס היפים, ערים, עיירות וכפרים, דוכני פירות בצדי הדרכים, מצודות, מסגדים, נהרות ופלגים, ובני אדם במעשיהם העמלניים או בעצלתיים גמורים, שהעין אינה שבעה לראותם. על תקרתה של מסעדה בסמטה צדדית, בתוך בית מהמאה ה־15 ששודך לו בניין חדש - למה לא בעצם - מעל בריכת מים קטנה ובה שלושה צבים, יש תבליט מפואר של מגן דוד. הקהילה היהודית, אני קוראת, התקיימה בעיר במשך מאות שנים עד לשנות ה־40 וה־50. חבריה עברו רובם לירושלים. עוד קהילה שנכחדה.

24.9.15, דרום-מזרח אנטוליה, דיארבקר

קולות הפיצוצים החלו להישמע כבר בשעת בוקר מוקדמת ונמשכו כל היום. ילדי דיארבקר, הילדים הבנים, זרקו נפצים, חלקם משוכללים עם קול שריקה מתמשך, לרגל החג והחופש שהוא מתיר. רבים מהם הסתובבו עם רובים ואקדחים מפלסטיק (גם ילדות אחדות) וניהלו קרבות, המדמים - אין ספק, התודעה הלאומית נוכחת כל כך - את המאבק המתנהל בהרים, מעבר לגבול וכאן ממש. בסמטאות הצרות של העיר הישנה הקימו דייריהן בריקדות עשויות שקי חול ואבנים - בדומה לאלה שהקימה המשטרה ברחוב הראשי סביב המטה שלה והבנק שלצדו - כדי שישמשו מחסה בזמן פלישת כוחות הבטחון. אבל עכשיו חג. הילדים לבושים יפה, הילדות עוד יותר, פה ושם נראים גברים בלבוש כורדי מסורתי, נשים - הגנדרניות שבהן - במראה נפרטטי, עם סרט עבה המגביה את השיער האסוף מתחת לכיסוי הראש ומשווה לראשן צורה מאורכת-מתגבהת (ומרמז, על הארוטיות שיש ברמיזה), והגברים בתסרוקות היוצרות את אותן רושם - שיער קצוץ אך לא מגולח סביב הראש, המתארך במרכז הגולגולת ומשוך למעלה ולאחור באווית קלה. הם מתהלכים שלובי זרוע, הגברים, לבושים בגנדור מלבב, משועממים קצת אולי, ומסתכלים. מבטים, לפעמים מילה, הראויים להנחות סוף עונה של יחסיות תרבותית ופערים מעמדיים, עד מחיר רצפה ממש - והנה זה מטריד. יחסית תרבותית עד מאוד גם הדומיננטיות הגברית העזה במרחב הציבורי - וזה מטריד. גבר לא יבין זאת. אבל יש תודעה צומחת. בתאן חסן פאשה, מבנה מהמאה ה-16 ששוחזר ומוסחר, יש בית קפה המנוהל בידי ארגון למען זכויות הנשים במזרח טורקיה. ופרויקט דרום-מזרח אנטוליה, GAP, שעוד יחזור ויופיע, מיזם-על טורקי לניצול מי הפרת והחידקל, הקמת תשתיות מסיבית והגשמתן של מטרות חברתיות ותרבותיות מוצהרות, כולל בין היתר היבטים מגדריים. בינתיים, ממרפסת בית הקפה של מתחם המוזיאון לארכיאולוגיה המשופץ כדבעי ומרתיע כדרכם של מתחמים מסוגו, נשקף נוף מרהיב של נהר החידקל הזורם בתוך עמק ירוק טעון במשא הקשריו הקמאי ומזכיר שאברהם, שהיום הוא יום חגו, הוא של כולם.

25.9.15, דרום-מזרח אנטוליה, הדרך לאורפה

המראה ביציאה מדיארבקיר מערבה לכיוון אורפה לא יאומן: מאות בניינים של שמונה קומות ויותר ולצדם קניונים וגנים וגינות משחקים ומגרשי חניה, שדות פרוורים (בקרוב הספר!), המשתרעים עד קצות האופק. הם נבנו החל בשנות השמונים על אדמות מטעים שנעקרו לשם אכלוס תושבי כפרים ועיירות סביב שפנו מבתיהם בכוח או הגרו אל העיר בלית ברירה, במגמה לרכזם יחד לשם הידוק השליטה וגם כחלק מפרויקט המודרניזציה של דרום-מזרח אנטוליה. מלבדם מתגוררים בשכונות השוליים הגיאוגרפיים, שלמעשה אינם שוליים עוד, בני המעמד הבינוני שמאסו בעיר העתיקה ובעיר החדשה וביקשו לשוב ולהיבדל. בין 1993 ל-2004 גדלה אוכלוסיית העיר פי-שלושה ויש בה עכשיו יותר ממיליון תושבים. כך אני לומדת. גרסה מתונה של המופע הזה יש בכניסה לאורפה. פרויקט GAP נותן את אותותיו לכל אורך הדרך: תנופת סלילה של כבישים על מפעלי הבטון הקטנים המלווים אותה, שדות מסומנים בגדרות אבני בזלת נמוכות שאינם מעובדים עוד ולעומתם שדות כותנה רחבים - התכנית הכתיבה בין היתר שינויים דרמטיים בחקלאות. דיארבקיר - נוסף, רגע לפני שתישכח - היתה עיר רב לאומית ורב תרבותית במיוחד אבל היום נוכחים ומתעמתים בה בעיקר שני כוחות: הלאומי-הטורקי והכורדי (על גווניו, מתביעה לעצמאות מדינית עד שאיפה לאוטונומיה בלבד). ולנוכח הפטרולים המשטורתיים וההתקפות והמעצרים והעוצרים והאלימות השלטונית, הלב יוצא אל העם הנאבק על חירותו. אני הולכת ומבינה גם שהדיכוי הכלכלי-חברתי עמוק לא פחות ומקור כוחו בין היתר בזה שהוא סמוי מן העין. סייג אחד מעיק: פעם אחרי פעם מבטאים כורדים שוחרי חופש שאנחנו פוגשות (וגם טורקים) שנאה מפורשת, בוטה, כלפי הערבים. דיכוטומיה לא תועיל, לא כאן ולא במקומותינו. אבל למי היה אכפת מזה היום, יום החג השני באורפה, משפחות-משפחות בלבוש חגיגי ועצלתיים של שבת, מאכילים את הקרפיונים השמנים בבריכה בגלבאשי למרגלות המצודה של אורפה, שהיו פעם גחלים מן האש אליה השליך נמרוד את הנביא אברהם שכפר באלוהותו עד שבא אלוהיו האמיתי והפך אותן לדגים ואת האש הפך למים.

26.9.15, דרום-מזרח אנטוליה, סכר אטאטורק, נמרוט דעי

בין לבין. טורקיה כולה כך אבל הקרבה לגבול - חלק ניכר מתושביה של אורפה הם ממוצא ערבי והערבית נוכחת בה, והפרובינציאליות הגיאוגרפית על סימניה החברתיים-כלכליים - התמ"ג בדרום-מזרח הוא הנמוך במדינה, אחוזי הבערות הגבוה ביותר, כך הילודה, ההגירה שלילית ועוד ועוד - הולידה, תחילה בדמיונו של אטאטורק (שתמונותיו נעלמו כמעט כליל כאן בכורדיסטן, יחד עם דגלי הלאום) בדמות פרויקט השקיה אזורי וכעבור עשרות שנים כפרויקט רב-ממדי, את מיזם הפיתוח האזורי. אלה, והבעיה הכורדית. מאמר מרתק, רב-פנים, על הפוליטיקה של המים בדרום-מזרח המדינה, מלמד אותי למשל כיצד נשים, שמצד אחד נהנות מהפרויקט (חינוך, העצמות נשיות), משלמות מחיר כבד בגנו (כלכלת חקלאות המרחיקה אותן). עשרות כפרים כורדיים נמחקו מעל פני האדמה לשם בניית סכר אטאטורק ואגם הענק המלאכותי שלו, ושבר חברתי ותרבותי עמוק נגרם כך. עשרות נהרגו במהלך העבודות. השפעותיו האקולוגיות טרם הובהרו. והנה הסכר, טעון בכל מטעני הפוליטיקה הזו, מתייצב מול העין גם כאובייקט אסתטי. מראהו מלמעלה במפגשו עם נהר הפרת עוצר נשימה. עוצר נשימה גם הנוף הפנורמי הנפרש מול העין במעלה הדרך הארוכה המובילה אל נמרוט דעי, פרויקט מגלומני של אדם אחד, אנטיכוס אפיפנס הראשון, שהציב פסלי ענק שלו לצד מיטב האלים היווניים-פרסיים, יושבים זה לצד זה על כסיהם ופניהם למזרח אל השמש העולה, ושוב במערב, פניהם אל השמש השוקעת, והעמידה מולם, פנים אל פנים, הופכת באורח נדיר את הדימוי המיתי למציאות, ומרגשת מאוד. הדמויות האלה, בה בעת מוכרות ביונותן השאולה ומראה המזרח הקדום שלהם וזרות בשילובן, כמוהן כנופים והצמחיה (עצי אלון כן, פיסטוק לא) והאקלים (עכשיו, בעונה זו) והשפה אפילו. טורקיה.

27.9.15, דרום-מזרח אנטוליה, הארץ, הדרך לאנטפ

בבוקר ירו בנו. חבורת ילדים שהגיעה, כך נראה, מהכפר הארץ (חרון, עירו של אברהם אבינו), שנראה כמו מחנה פליטים (פלסטיני), עקבו אחרינו בשביל העפר המוביל אל האתר הארכיאולוגי וירו בנו ברובי חג הקורבן מפלסטיק שלהם כדורים קטנים, פוצעים קלות. הם יורים גם זה בזה, ראינו, אבל לא במבוגרים בני עמם ולא תמיד. הירי הוא גרסת החג ל"מאני, מאני" המובטח במדריכי התיור. שוב פלשנו, עמוסי יתרונות חברתיים-כלכליים (המכונים בטעות פריווילגיות) וכוונות טובות, ושוב פגשנו את המציאות. קשה, אבל ניחא. בעיקול השביל, בן רגע, הילדים נעלמו. אתר חרן - שהיה מוקד עליה לרגל לדתיים ישראלים, לאומיים ולא, עד המרמרה והמלחמה האחרונה בעזה ומשבר הפליטים הסוריים ודאעש - עובד על הראש, חי ברוח. יש בו מסגד עתיק (מאה שמינית) יפה ושרידי חומה ושער משוחזר (שחזור משוכלל, הכולל את התפוררותו, רועים וכבשים, במראה צילום שער יפו במאה ה-19), אבל את דמות העבר העברי הקדום, במידה שהיא נזקקת לחומרי מציאות, אפשר להעלות לכל היותר בעזרת אבני הבניין העתיקות המפוזרות בשדה הקרוב ואינן מרמזות לעין ההדיוטה על הצורה השלמה שממנה באו. ישנם בהארץ גם "בתי הדבורים", המצאה מופלאה של בתים עשויים בוץ ושרידי אבנים מן הבניינים העתיקים, המתקיימים כבר כ-200 שנים (והומצאו הרבה קודם לכן), מבנה-על של חללים בעלי כפות מחודדות, המחוברים זה לזה בפתחים נמוכים, מאוקלמים למופת ויפי תואר. התעוררה שיחה, נאמרו הדברים הרגילים. קובלנה על מות התיירות, בעד ארדוהן ונגדו, בעד נתניהו ונגדו, וצריך להפריד בין העם לשלטון. ואז אמר בחור צעיר, אחד מבני המשפחה, שאצלם לא רוצים ישראלים. לא בהארץ, ולא בכלל. לא הוא, ולא כל הטורקים. טוב. נעשה הנחה. נוריד מהחשבון את כל הטורקים עם רטוריקה לוחמנית ששמחים דווקא לבריתות אסטרטגיות וכד', נגיד שהבחור צעיר וילמד - ובכל זאת ניוותר עם אמירה מעיקה מאוד. שוב עמדנו שם מול העובדה החותכת שבאמת אין לנו לאן

ללכת ואנחנו כלואים בעורנו, עמדנו מול אי הנוחות האימננטית של החיים כאן (שם, כאן), מול ההסתפקות הדלה ב"מיטב יכולתנו". דחיה כזו, חשבתי - בוטה, אישית - היא גם פירושו של החרם. בדרך חזרה לאורפה עלו על הדולמוש כמה גברים על כבודתם, פליטים סוריים מהמחנה הסמוך. הלוואי שימצאו לאן ללכת. מקומם, כפי שהיה, אבד להם כנראה לנצח. הדרך מאורפה המעורבבת - הכורדית, טורקית וערבית - לאנטפ (גזיאנטפ) עוברת דרך שדות כותנה ומטעי פסטוק אינסופיים. גזיאנטפ, לכשהגענו אליה - ערבוב של בתים כפריים-עדיין, שכונות של רבי קומות, קניונים, שיכונים ואתרים היסטוריים, גדולה ומתפרשת ולא ברור היכן בדיוק היא נמצאת - העידה במהרה שהיא ראויה לתוארה: בירת הפסטוק הטורקית. הממתקים, מכל צורה ומין, ערוכים בחלונות הראווה של עשרות הממתקיות סביב, אורבים, מפתים ועטים. התפתנו ונצודנו, אכלנו להתפקע. גם זה.

28.9.15, דרום-מזרח אנטוליה, אנטוליה המרכזית, הדרך לקוניה

האוטובוס מאנטפ לקוניה היה מלא רובו פליטים מסוריה, משפחות עם ילדים קטנים וגברים צעירים בדרכם לאיזמיר ומשם הלאה בסירות דרך הים, "מאי לאי", כמו שאמר אחד מהם, צעיר שמתכוון להגיע לנורווגיה, שם מחכה לו עבודה, והשאיר את משפחתו באורפה. האוטובוסים הציבוריים הפרטיים בקווים הבינ-עירוניים נוחים להפליא וכוללים נהג מחליף ודייל המתהלך במעבר עם עגלה קטנה ומחלק משקאות למיניהם וחטיפים, כולל עוגיות זבל האהובה על הנוסעים הטורקים ועלי. האוטובוס משייט על פני הכביש ומעודד את נוסעיו, גם אלה הדרוכים לראות הכל ולא להחסיר דבר, להתנמנם מעת לעת. אבל הפעם - בנסיעה מעבר ללוח הזמנים, כך זה נראה (בשלב כלשהו תלש הנהג את השלט המאולתר Konya Izmir שהיה מודבק לשמשה הקדמית, מעך אותו והשליך אותו מהחלון אל כביש האגרה הציבורי הפרטי המעולה) - הדייל חילק רק עוד ועוד כוסות מים לנוסעים, עד שפקעה סבלנותו של הנהג שגם קבל באוזני הנהג המחליף, והתזיזת נרגעה. הפליטים באוטובוס, ששיוכם המעמדי הידוע ניכר עליהם, מצויים כאן בתחילת הדרך. הם עוד יהיו מותשים, מרוששים ורחוקים הרבה יותר. ילדיהם יסתגלו כנראה מהר הרבה יותר מהוריהם למקומם החדש אבל בינתיים אני רואה שלושה מהם, שתי בנות ובן, כרוכים אחרי אביהם. בתחנת העצירה הראשונה האב הלך לרגע קצר וכשחזר מצא אותם בוכים וקוראים "באבא! באבא!". בתחנת העצירה השנייה הוא נדנד בנדנדה את הבנות וסמוך אליהם עמד הבן, לבוש חולצה צהובה כמו של אביו, וזרק אבנים על גור חתולים שעשה את צרכיו על העשב. בתחנת העצירה השלישית האב רץ ברגע האחרון להביא משהו, נהג האוטובוס החל לסובב אותו לקראת היציאה, והילד נעמד בפתח, קפוא מחרדה. אנטפ היתה שער היציאה מכורדיסטן. אין כורדים, אין ערבים, אין מדבר. בקוניה, שהגענו אליה בערב, היו פתאום תיירים ותיירים ושני ילדים שנעמדו למרגלות המסעדה שאכלנו בה, קראו לעברנו קריאות, הוסו בידי המלצרים, ועברו לדואט ארוך מאוד של שיעולים רמים. הם חיכו לנו ביציאה. נתנו להם לירה, אחת לקטן בתוך כף ידו ואחת לגדול עם האופניים. תיירות, תיירים.

29.9.15, אנטוליה המרכזית, קוניה

בהקשרה הזה - אתר מוזיאון מוולאנה (Mevlana) או מוזוליאום רומי (Rumi), מתחם הקבר של גליל א-דין מחמד רומי, חכם סופי פרסי חשוב, ומקום משכנו של המסדר המולוי, מסדר הדרוישים המחוללים, המשוחזר בדקדקנות עד לשד העצמות - גם המוזיקה הסופית הנהדרת המושמעת בווליום מתון ברמקולים מתנהגת כמו מוזיקת מעליות. האתר מרשים בעושרו ויופיו (ומשמעם קצת במושלמותו, אם יותר דבר כפירה) והוא נמצא ברשימת ההמתנה של אתרי המורשת העולמית של אונסק"ו. אם להקיש ממקרה העיר תל אביב, שחלקים ממנה חוברו להם יחדיו תחת שם מצודד והוכרזו (!), הרי שפוליטיקה נמרצת לא תזיק למוולאנה בדרכו לתואר. במרכז ההיסטורי של קוניה יש עוד ועוד אתרים סלגויקיים יפהפיים, מסגדים ומדרסות שבזאר מטופח מחבר ביניהם, אבל מרחק סמטה משם כבר יש שכונה - בניינים מוזנחים, צחנת ביוב, ילדים בכביש וכל היתר. ויש גם עיר חדשה יחסית, שוקקת, מגוונת וצרכנית, קניונים, רבי קומות פרווריים, אזור תעשייה ואוניברסיטה גדולה מאוד. טורקיה. אבל אני לא מפה, לבי במזרח. אני קוראת שביומיים-שלושה האחרונים צבא טורקיה הרג 60 מורדים כורדים בצפון עיראק, שחמישה ילדים נפצעו מפיצוץ בעיר העתיקה של דיארבקר, שאופנוען הרג בירי שני חיילים באדנה, שחמישה חיילים נפצעו בביטליס ושראש עירית אורפה ניצל מנסיון התנקשות. אלה המקומות שהיינו ועברנו בהם. הם מסוכסכים ואליםים - הבנו - על המאבק המזוין המתקיים בהם והדיכוי האישי והפוליטי. ובכל זאת, הם אינם זירות קרב ואפילו לא מחוזות של דיכוי בלבד. היינו, ובמו עינינו ראינו שם מקומות של חיים.

30.9.15, אנטוליה המרכזית, הדרך לאנקרה, מחשבה בתנועה על הטעם

הבקלווה פסטוק: שכבות-שכבות, נבדלות בצבעיהן - שחומה, צהבהבה וירוקה, בטקסטורה שלהן - דף דקיק, גרוסה דק, גרוסה גס, מבהיקה או עמומה, בעוביין ובמידת העשייה שלהן - בין הנאה למבושלת, והן מתמזגות לכדי שלם הרמוני אחד, לעוגיה האחת ולעיגול השמש של המגש שהיא חלק ממנו. תאווה לעין. והשטיחים, מתפרטים גם הם לפרטיהם ובה בעת מתמזגים להרמוניה של צורות מופשטות וצבעים ופרופורציות. עונג. ושילובי אריחי הטורקיז והחמר והאבן השחורה-לבנה והאדומה והתבליטים המופשטים והקליגרפיה ויחסי הגודל והצורות והנפחים של המסגדים והמדרסות והכנסיות והמקדשים עצמם. מסעיר. וכיסויי הראש הצבעוניים והכאפיה הכורדית וגנדרנות הגברים הצעירים בערים. נהדר. והצורות הערוכים על הרציף בתחנה בסדר מאופק או הפירות היבשים בארגזים והמאפים המצוירים על המדפים. הכל יפה כל כך. ומקושט. לא כדולמבצ'יה - פרי עודפות של רקבון, של זמן שהתנוון - אלא כדברים שיושבים היטב במקומם, שמתקיים בהם יחס של תואם בין צורתם לתכניהם (נבחין בין אלה ללא היסוס), שהסדר שלהם ניכר, שאינם חורגים ממידותיהם והם גם מפגינים את נוכחותם, מבקשים להרשים, להנות. הקישוט כאן הוא חסד. והנה לצדם חיים בלי שום סכסוך הסלונים וחדרי השינה המסולסלים וכלי ההגשה המצויצים, והמלתחה השלמה - שמלות יום וערב, חולצות, חלוקים, מעילים, נעלים - כולה סינתטית, עם קישוטי זהב מפלסטיק וסרטים וקישורים. איך זה יכול להיות, טוב טעם עם קישט, תוהה הקודקס. הטבעי, האורגני, המאופק עם המלאכותי והגדוש וכל היתר. באה התאוריה של התרבות ומסבירה במונחי יחסיות תרבותית, גידורים שונים של היפה ושל הטוב-טעם. ובאה הסוציולוגיה ומסבירה במונחי מעמד או יחסי כוח או אינטרס כלכלי או כולם יחדיו את הדינמיקה של הטעם, את אופן התהוותו והשתנותו. זה הדיון. אבל הוא לא רלוונטי כאן בחלקיו וגם לא די בו. שהרי הבקלווה והשטיח וכפת המסגד הם יפים עולמית.

1.10.15, טורקיה

יצאנו מאנקרה לפני שלושה שבועות בסוף הקיץ וחזרנו אליה בסתיו. גשם יורד, העצים האדימו, הילדים חזרו לבית הספר. גמאנו אלפי קילומטרים. באוטובוסים, בדולמושים, במוניות, במכונית וברכבת, כולם על פני הקרקע. נאמנות לעקרון הרצף, לא פסחנו ולו על מטר אחד של אדמה. אני אוהבת לנסוע. המבט מן החלון, רץ, לא מתעכב, מספיק המון. תמונות קצרות: איש בשיער ארוך פרוע, פלג גופו העליון עירום, רץ בשכונת צריפים הצמודה למסילת הרכבת, נהר הפרת מתפתל בעמק הרחוק, סוסים חומים רועים באחו, ראש עמוד רומי מציץ מאחורי גבעה, כוורות פרושות על צלע ההר, טרקטור רתום לעגלה אוסף אליו אלומות חציר, מצודה ועוד אחת ועוד, ילד וילדה בבגדי חג מנפנפים לשלום לסבתם שעלתה לאוטובוס. הכל צהוב מאוד. גם בערים השוטטות נמשכת, ברחובות צדדיים או ראשיים, בתוך ההמון או בשממה, מעלה תמונות משלה: גבר שרוע פשוט איברים בפתח מסגד, ישן, ילד קטן מאוד מסייע מוט ברזל ענקי בגן, אשה מודדת כיסוי ראש בחנות, פועלות בחלוקים צרות את הבצק הטרי לצורות שתיכף יטוגנו, עוד בניין מתפורר ממתין לתורו ליהרס כליל. ראינו בני אדם במעשיהם, ביומיום שלהם. חשנו גם את האלימות הכבושה. תמונה אחת שאקח אתי לתמיד: הילד הפליט עם החולצה הצהובה עומד מבועת בפתח האוטובוס, מחפש את אביו שהלך רק לרגע. בלי שמחה אני חוזרת לגזענות ולדיכוי ולאלימות של מקומי, הגדולים בהרבה מאלה שפגשתי כאן. ואני חוזרת גם אל ילדי, אל משפחתי, אל חברי. הביתה.